
مدیریت توسعه پایدار: تحلیل گفتمان پرسش بلاغی آیه ترجیعی سوره الرحمن

زهرا سادات روزافزای

چکیده

مطالعه حاضر به پاسخگویی این پرسش پرداخته است که با توجه به چهارچوب مطالعاتی علم تحلیل گفتمان (مدل ون دایک) و فن بلاغت، پرسش استفهامی و آیه بلاغی ترجیعی «فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ» در بافت زمینه ای سوره شریف الرحمن چه معنا، مفهوم و کاربردی دارد. به منظور پاسخگویی به سوال این مطالعه، روش تحقیق کیفی توصیفی پدیدار شناسی مورد انتخاب قرار گرفته و و مدل مفهومی تحلیل گفتمان ون دایک به کار گرفته شد. نتیجه مطالعه نشان داد که رحمانیت الهی نه تنها عطای نعمات عام بلکه آگاهی سازی و هشدار به بندگان برای تلاش برای بهره مندی مدام از آنهاست. موضوع و زمینه کلی سوره شریف الرحمن به همراه آیه بلاغی ترجیعی و تکرار شونده آن اهدافی همچون اقرار گیری و بیدارسازی مکرر و مداوم بندگان به وجود و اهمیت برخورداری از نعمتها و آیات الهی، و همچنین هشدار و تاکید به لزوم مدیریت صحیح منابع طبیعی و محیط زیست را در راستای توسعه پایدار در بر دارد. به بیان دیگر، تکرار و پایداری پرسش بلاغی آن سوره شریف در لابلای آیات و کل آن سوره، همراه با برشماری نعمات الهی و طبیعی که اشاره بر عام المنفعه بودن آنها برای کل موجودات تمام نسل ها نیز دارد، لزوم مدیریت صحیح توسعه پایدار در استفاده از منابع طبیعی و زیست محیطی را خاطر نشان می دارد

کلیدواژه ها : سوره الرحمن، تحلیل گفتمان، پرسش بلاغی، ترجیع بند (بند برگردان)، مدیریت توسعه پایدار

مقدمه

بلاغت^۱ یا زیباشناسی کلام یا شیواکلامی از فنون و صناعات ادبی، و شاخه های هنری کلام است که همراه با دستور زبان و منطق (دیالکتیک)، یک گفتمان^۲ را تشکیل می دهند که خود شامل علوم و فنون معانی، بیان و بدیع می شود. موضوع دانش معانی ابزار، صناعات و دگرگونی هایی است که در ساخت و بافت جمله، مانند صناعات ادبی، ادوات نگارش و بیان هنری، و شکل ها و نمودهای گوناگون در جمله با رفتارها و کاربردهای هنری روی می دهد و به جمله کارایی و معنای ثانویه می دهد که در اشعار و نوشته های ادبی به کار گرفته شوند (کزازی ۱۳۷۳). هدف از بلاغت به کارگیری تکنیک هایی است که با استفاده از آنها نویسندگان و سخنرانان در موقعیت های خاص به ترغیب، اطلاع رسانی، برانگیختن یا متقاعد کردن مخاطبان خود دست می یابند. در عصر کهن، علم بلاغت را تنها به رشته ها و حرفه هایی مانند ادبیات، حقوق، سیاست، ارتباطات و تجارت منحصر می داشتند. اما امروزه دامنه ی تحقیقات علم بلاغت به زمینه های مختلفی، مانند علوم انسانی، علوم ادیان، علوم انسانی، و علوم اجتماعی هم گسترش یافته است (کوربت ۱۳۶۸). از آنجایی که تسلط بر هنر بلاغت برای پیروزی در یک پرونده حقوقی و قضایی، تصویب طرح های پیشنهادی در مجلس، یا برای سخنرانی های سیاسی و غیر سیاسی ضروری بود ارسطو بلاغت را «توانایی مشاهده در هر موردی ابزارهای موجود برای متقاعد کردن» تعریف می کند و بلاغت را موقعیتی برای درک، کشف و استدلال موقعیت های خاص می داند.

تحلیل گفتمان^۳ (گفتاری و یا نوشتاری) به عنوان تحلیل بیان فراتر از جمله و حتی متن تعریف می شود. بنابراین تحلیل گران گفتمان، علاوه بر تحلیل و تفسیر زبان شناسی جمله، زمینه گفتمان را وسیع تر و جامع تر در نظر می گیرند تا متوجه شوند زمینه و پیش زمینه گفتمان چگونه بر معنا، پیام و استفاده آن جمله تأثیر می گذارد. ون دایک پدر مطالعات گفتمان است که کتاب راهنمای تحلیل گفتمان (۱۳۶۴) را به تحریر و انتشار در آورده است. مطالعات گفتمان یک ارتباط کلامی برای انتقال معانی و کارکردهای اجتماعی در هر دو زمینه (بافت) خرد و کلان است. تحلیل زبان شناسی کلام مربوط به سطح خرد، و تحلیل زمینه ای (یا بافت) مانند اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، اخلاقی کلام سطح کلان تحلیل گفتمان است. نشانگرهای کلام^۴ اصطلاحی است که زبان شناسان به عباراتی مانند خوب، و، اوه، ای، اما می گویند که بدین وسیله کلام را به بخش هایی تقسیم می کنند و رابطه بین بخش ها را نشان می دهند. به عنوان مثال "اوه" شنونده یا خواننده را برای یک مورد شگفت انگیز آماده می کند، و "اما" نشان می دهد که جمله ی دوم در تقابل با جمله قبلی است. با این حال، این نشانگرها لزوماً به معنای آن چیزی نیستند که فرهنگ لغت می گوید. تحلیل کنش کلام^۵ به عنوان بخشی از تحلیل گفتمان به بررسی استفاده و کاربرد کلام می پردازد؛ به بیانی به این موضوع می پردازد که آن کلام برای انجام چه منظوری بیان شده است و چه کنش و واکنشی در شنونده یا خواننده ایجاد می کند. از سوی دیگر، تحلیل چهارچوب^۶ کلام به بررسی موضوع کلام و وضعیت و موقعیت گوینده یا نویسنده کلام می پردازد (انجمن زبان شناسی آمریکا ۱۳۹۸).

^۱ Rhetoric^۲ Discourse^۳ Discourse Analysis^۴ Discourse Markers^۵ Speech Acts^۶ Frame Analysis^۷ <https://www.linguisticsociety.org/resource/discourse-analysis-what-speakers-do-conversation>

رابطه بین بلاغت و توسعه پایدار در روشی که زبان درک و اقدامات در جهت حفاظت از محیط زیست و رفاه اجتماعی را شکل می دهد مشهود است. یک مطالعه اخیر در مورد تأثیر گفتمان بوم‌زبانی توسط روزافزای (۲۰۲۴) پتانسیل بلاغت را در گفتمان و ارتباطات برای توسعه پایدار و شکل دادن به دیدگاه های خوانندگان در زمینه شیوه های پایدار برجسته می‌نماید. لذا از آنجا که بلاغت نقش مهمی در تأثیرگذاری بر افکار عمومی، سیاست گذاری و انتخاب های فردی دارد می تواند نقش گسترده و چشمگیری در توسعه پایدار ایفا نماید. این نقش مهم در مطالعاتی در مورد تجزیه و تحلیل استراتژی های ارتباطی سبز در هنرهای پیشرفته فناوری و شیوه های گفتمان پایدار نیز نشان داده می شود (زائری و روزافزای، ۲۰۲۴). گفتمان های بلاغی مؤثر می توانند موجب افزایش آگاهی، تقویت مشارکت عمومی و ترویج بکارگیری شیوه های دوستدار محیط زیست گردد.

طرح مسئله

استفهام بلاغی یا پرسش بلاغی از جمله ابزارهای ادبی جهت بررسی اغراض ثانویه در مباحث دانش معانی است. این گونه سوالات جهت رسیدن به دانش یا اطلاعاتی پرسیده نمی شوند. پرسش های بلاغی جهت راستی آزمایی یا دستیابی به صحت و سقم، و صدق و کذب اطلاعات و موضوعی سوال نمی شوند. بلکه آنها غالباً برای کاربردهای بلاغی مانند شگفتی، تأیید، انکار، اقرار، آرزو، حسرت، گلایه، سرزنش، هشدار و غیره به کار می روند. یکی از این جملات استفهام بلاغی آیه «فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ» است که ۳۱ بار در سوره شریفه الرحمن تکرار شده است. از این روی، این مطالعه بر آن است که به این پرسش پاسخ گوید که این پرسش استفهامی در علم تحلیل گفتمان و علم بلاغت چه تحلیل، مفهوم و کاربردی می تواند داشته باشد. لذا به منظور پاسخگویی به این پرسش تحقیق ابتدا به معرفی مدل عمومی تحلیل گفتمان ون دایک (۱۳۷۷) پرداخته خواهد شد. سپس بررسی موضوع و محتوای سوره شریف الرحمن و آیه ترجیعی آن در آن مدل، در حد امکان، صورت خواهد گرفت. لازم به ذکر است از آنجا که گوینده گفتمان، خداوند رحمان و رحیم است، در تحلیل و تعبیر فرمایشات خداوند حکیم و علیم رعایت ذات غیر مادی و وجود ماوراء الطبیعه باریتعالی مد نظر قرار گرفته شده است.

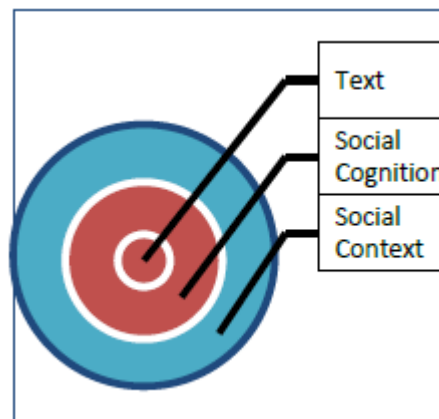
روش تحقیق

تحلیل گفتمان یک روش تحقیق کیفی می باشد که می توان آن را به تعبیر و تفسیر استفاده از زبان در موقعیت توصیف نمود. انتخاب این روش به عوامل متعددی مانند نوع متن یا گفتمان، مدل (چهارچوب) تحقیق اتخاذ شده و نوع متن یا گفتار بستگی دارد. تحلیل گفتمان یک روش توصیفی پدیدار شناسی است که فراتر از قطعات فنی زبان، مانند کلمات و جملات است و به توصیف و تحلیل معناگرایانه، عملگرایانه، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی ... استفاده از زبان نوشتاری و گفتاری در یک زمینه (بافت) اجتماعی می پردازد. مطالعه حاضر بر ابعاد علمی، فرهنگی، اجتماعی و معنوی متمرکز است.

تحلیل گفتمان عمومی ون دایک

ون دایک (۱۳۷۷) مدلی برای تحلیل گفتمان عمومی به نام «شناخت اجتماعی» پیشنهاد داده است. رویکرد شناخت اجتماعی^۸ ساختار و فرآیند شکل گیری متن را بر اساس روانشناسی اجتماعی^۹ بررسی می کند. مدل ون دایک بیان می کند که تولید یک متن یا گفتمان تحت تأثیر فرآیند های ذهنی تولیدکنندگان آن است. یک متن یا گفتمان همچنین بازنمایی از موقعیت ذهنی، اجتماعی و غیره تولیدکنندگان آن و دیدگاه و موقعیت کلی و عمومی از زمینه (بافت)، محیط، شرایط، و اجتماع است. تحلیل گفتمان فرآیند تولید متن و کلام تأثیر افکار عموم و شرایط محیط و جامعه را در تولید آن گفتمان توصیف می کند.

تحلیل گفتمان عمومی ون دایک دارای سه بعد است که همان تحلیل عناصر زبانی گفتمان یا متن، تحلیل عناصر شناخت اجتماعی و تحلیل عناصر زمینه (بافت) اجتماعی^{۱۰} می باشند. تحلیل زبانی متن و گفتمان متن شامل بررسی اصول زبانشناسی و ادبی متن یا گفتمان است که بیانگر مراتب قدرت، ایدئولوژی، پیامها، اثرات و اهداف کلام می باشد. تحلیل شناخت اجتماعی فرآیند شکل گیری متن یا گفتمان را با کاوش در قوه ی شناخت تولیدکنندگان متن و گفتمان توصیف می کند. تحلیل زمینه (بافت) اجتماعی شرایط و مفاهیمی را توضیح می دهد که بر تولید کنندگان متن و گفتمان و خود آن تأثیر گذارده است (اریانتو، ۱۳۸۰). سه سطح از عناصر تحلیل گفتمان عمومی ون دایک در شکل ۱ زیر نشان داده شده است.

شکل ۱. تحلیل گفتمان عمومی ون دایک (۱۳۷۷) برگرفته از مارنی، وحید و الایمان (۱۳۹۷)

^۸ Social Cognition

^۹ Social Psychology

^{۱۰} Social Context

ون دایک عناصر گفتمان و متن را به سه سطح مرتبط و تقویت کننده یکدیگر تقسیم می کند. این عناصر شامل ساختارهای کلان^{۱۱}، روبناها^{۱۲} و ریزساختارها^{۱۳} است (اریانتو، ۱۳۷۹). ساختارهای کلان معنای کلی گفتمان و متن را از طریق بررسی موضوع اصلی و کلی کلام تحلیل می کند. روبناها چارچوب هایی هستند که شامل مقدمه، محتوای کلی و اصلی میباشند. ساختارهای خرد معنا، مفاهیم و پیام های گفتمان و متن را در موقعیت خاص، از طریق بررسی انتخاب کلمات، ساختار جملات، فنون ادبی، بصری و غیره توضیح می دهد. ون دایک (۱۳۷۷) سه راهبرد را جهت تحلیل فرآیند شناخت اجتماعی تولید کنندگان گفتمان و متن پیشنهاد می کند که شامل انتخاب موضوع و محتوای کلام، بازتولید کلام و تحولات اجتماعی است. زمینه (بافت) اجتماعی متاثر و پیوند دهنده شناخت ذهنی^{۱۴} تولیدکنندگان گفتمان یا متن، کل قالب، موضوع و محتوای گفتمان یا متن، و تولید و ارایه آن است. در تحلیل زمینه (بافت) اجتماعی دو بعد وجود دارد که قدرت و دسترسی هستند. قدرت به کنترل یک طرف بر طرف دیگر، قدرت خلق، کنترل ذهن و اختیار مخاطب، و مالکیت موقعیت، سرمایه، و غیره مربوط می شود. دسترسی نیز به منابع، پتانسیل ها و فرصت های مرتبط با قدرت و موقعیت ها مانند رسانه ها می باشد (اریانتو، ۱۳۸۱).

تحلیل گفتمان عمومی سوره الرحمن

سوره مکی الرحمن با ۷۸ آیه، با یکی از گسترده ترین نام های پروردگار به نام "الرحمان" آغاز می شود. مفسران قرآن کریم در علت و سبب نزول سوره الرحمن می گویند؛ چون قریش نام رحمان را کم شنیده بودند. هنگام نزول آیه ۶۰ سوره فرقان: «وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ اسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ»، «و چون به آنان گفته شد که رحمان را سجده کنید، گفتند: رحمان چیست؟»، قریش با شنیدن نام "الرحمن" گفتند: "ما الرحمن" (یعنی این رحمان کیست و چیست؟). در مقابل این لحن و سخن آنان، پروردگار سوره «الرحمن» را نازل کرد (بحرانی، ۱۴۱۶ق). نام "رحمان" به جز آن که با کلمه "عبد" همراه باشد نمیتواند بر غیر خدا اتلاق شود چرا که هیچ کس جز خداوند دارای رحمت نیست. این در حالی است که صفت «رحیم» بر افراد و انسان ها نهاده می شود؛ چرا که رحمت خاص در انواع و میزان مختلف در انسان ها و موجودات دیگر وجود دارد.

طبق سوره شریف "الرحمن"، پس از اولین آیه که نشان دهنده ی موضوع کلی و اصلی، و اساس کل سوره، که همان نام و وصف "الرحمن" است می باشد، نعمات عام الهی اعم از دنیوی و معنوی بیان می شود. رحمانیت بذل نعمات جامع و عام است که البته این جامعیت مشمول نعمات خاص نیز میشود. بنابراین رحمانیت رحمت عام الهی است که تنها در اختیار یک نسل و نژاد و دوره، و زمان و مکان نمی باشد. بلکه نعمات رحمانی، نعماتی هستند که نه تنها باید با استفاده و مدیریت صحیح به بهبودی، پیشرفت و توسعه همه جانبه و همگانی منجر شود، بلکه نیاز است که بهره برداری و بهره مندی از از نعمات عام در چهارچوب توسعه پایدار باشد. نعمات رحمانی، نعمات همگانی و عام برای کل نسل های بشر و دیگر موجودات هستند. لذا بایسته و شایسته است استفاده از آنها به گونه ای مدیریت گردد که وجود آن نعمات عام، مدام نیز باشند و نسل به نسل قابل دسترسی و بهره وری گردند. یکی از راه های حصول این هدف مدیریت توسعه پایدار است.

^{۱۱} Macro Structures

^{۱۲} Superstructures

^{۱۳} Microstructures

^{۱۴} Mental Cognition

در برشماری و متذکر شدن رحمت و نعمات الهی، خداوند رحمان اولین و شاید اصلی ترین و پر اهمیت ترین آنها را "تعلیم قرآن" بیان می نمایند و میفرمایند: «عَلَّمَ الْقُرْآنَ». این نعمتی است که نعمت آفرینش انسان، تعلیم بیان، و نعمات بهشتی به شکل عام برای تمام انسان ها معرفی می گردد. در آیه های نخستین بعدی دیگر نعمتهای عمومی برای انسان ها و بندگان بیان می شود که همان نعمت خلق شدن، بودن و بیان کردن است. در اینجا است که اسانها باید قدر و اهمیت نعمت حیات را بدانند و بهترین بهره را از آن ببریم و وسیله ای باشیم که دیگران نیز بهترین استفاده را از نعمت عمر و بودنشان ببرند. از آنجا که هدف کلی از خلقت انسان رشد همه جانبه مادی و معنوی، و تکامل و کمال یافتن و توسعه است، این نکته را باید در نظر گرفت که در مبحث به کارگیری، استفاده و مصرف اخلاقی، مفید و موثر نعمات دنیوی و عمومی، برنامه ریزی ها و استراتژی ها باید در راستای توسعه پایدار باشد. منابع زیست محیطی و نعمات عمومی الهی برای عموم انسانهاست و تنها مختص یک نسل نیست.

از دیگر نعمتهای ذکر شده در سوره شریف الرحمن بیان و زبان است. زبان قدرت است. زبان، کلام و گفتمان ابزاری برای بیان کردن افکار و احساسات، و تحت تاثیر قراردادن محیط هستند. از سوی دیگر، افکار و احساسات انسان نیز تحت تاثیر زبان هستند و با زبان و گفتمان شکل می گیرند. این نعمت بیان نیز از نعمتهای رحمانی الهی تعریف شده اند. خداوند رحمان نیز هم از ابزارهای عامی و عمومی و هم ابزارهای ادبی و بلاغی زبان برای تبیین مفاهیم دنیوی و معنوی برای انسان ها استفاده نموده اند. یکی از ابزارهای علم بلاغت تکنیک ترجیع بندی، و پرسش بلاغی و استفهامی آیه مبارک «فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ» است. به کارگیری این تکنیک، و تکرار و ترجیع آن در علوم تحلیل گفتمان و بلاغت و معانی بیانگر مفاهیم و پیامهایی برای تفکر و آموختن است که در بخش های آتی به آنها پرداخته خواهد شد.

آیت الله العظمی مکارم شیرازی (۱۳۷۴:۹۱) محتوای کلی و انواع نعمت های دنیوی و اخروی سوره شریف الرحمن در ابعاد عوالم انس و جن، در بخش های زیر این گونه بیان می نمایند:

۱. بخش اول که مقدمه و آغاز سوره است، از نعمت های بزرگ خلقت، تعلیم و تربیت، حساب و میزان، و سائل رفاهی انسان، و غذاهای روحی و جسمی او سخن می گوید.

۲. بخش دوم، توضیحی است بر چگونگی آفرینش انسان و جن.

۳. قسمت دیگر، بیانگر نشانه ها و آیات خداوند در زمین و آسمان است.

۴. بخش چهارم، از نعمت های دنیوی فراتر رفته، سخن از نعمت های جهان دیگر است که با دقت و ظرافت خاصی ریزه کاری های نعمت های بهشتی - اعم از باغ ها، چشمه ها، میوه ها، همسران زیبا و باوفا، و انواع لباس ها- توضیح داده شده است.

۵. سرانجام در بخش پنجم این سوره، اشاره کوتاهی به سرنوشت مجرمان و قسمتی از مجازات های دردناک آنان آمده است. گفتنی است؛ از آنجا که اساس سوره بر بیان رحمت الهی است. در این قسمت (مجازات مجرمان) توضیح زیادی داده نشده، اما بر عکس نعمت های بهشتی به صورت مشروح و گسترده آمده است.

همچنین، در آیه های ۷ تا ۱۰ خداوند رحمان انسان ها را به میزان، سنجیدگی، عدالت و قسط استفاده و مدیریت نعمات برای تمام انسان ها، "لِلْإِنْسَانِ"، تمام مخلوقات، سفارش و توصیه نموده اند که این نیز بر وجوب مدیریت صحیح منابع طبیعی و عمومی همه نسل ها و ابنای بشر و به عبارتی توسعه پایدار است تاکید می نماید. در این آیات آمده است: وَالسَّمَاءَ رَفَعَهَا

وَوَضَعَ الْمِيزَانَ ﴿٧﴾ "و آسمان را برافراشت و ترازو را گذاشت." اَلَّا تَطْغَوْا فِي الْمِيزَانِ ﴿٨﴾ "تا مبدا از اندازه درگذرید." وَأَقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ ﴿٩﴾ "و وزن را به انصاف برپا دارید و در سنجش مکاهید." وَالْأَرْضَ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ ﴿١٠﴾ "و زمین را برای مردم نهاد." و همچنین خداوند می فرماید اگر احسان نمایید، و به تعبیری با مدیریت صحیح کارآمد توسعه پایدار دیگران و نسل های آینده را نیز از نعمات بهره مند سازید از احسان و انعام بهره مند خواهید شد. خداوند می فرماید: هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ ﴿٦٠﴾ "مگر پاداش احسان جز احسان است" (فولادوند، ۱۳۹۸). راغب اصفهانی (۱۱۸: ۱۴۰۴) نیز حتی در کتاب المفردات فی غریب القرآن احسان را نیکویی کردن و احسان نفع و نعمت بخشیدن به دیگری تعریف می کند. احسان را فراتر عدالت می داند و بیان می دارد که "عدالت آن است که انسان آنچه برعهده اوست بدهد و آنچه سهم اوست بگیرد ولی احسان این است که بیش از آنچه وظیفه اوست انجام دهد و کمتر از آنچه حق اوست بگیرد". این تعبیر نیز یکی از مزایای توسعه پایدار را که هم نفع یابی و هم نفع رسانی است نمایان می دارد. پرهیز از اسراف یا سو استفاده در بهره برداری از نعمات عام هم منجر به بهینه سازی از استفاده از منابع موجود و هم موجب کمتر آسیب رساندن به محیط و حفظ محیط زیست و نعمات آن برای خود و نسل های آتی می گردد. مضافا این که خداوند در آیه ۲۷ و ۲۶ آن سوره شریف میفرماید: كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ ﴿٢٦﴾ "هر چه بر [زمین] است فانی شونده است." وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ ﴿٢٧﴾ "و ذات باشکوه و ارجمند پروردگارت باقی خواهد ماند" (فولادوند). به این ترتیب، پروردگار به محدودیت میزان زمان دسترسی به منابع و نعمات طبیعی و همچنین نسل انسان در هر دوره و حتی طول عمر دنیا اشاره می فرماید که این نیز خود تأکیدی دیگر بر لزوم مدیریت صحیح منابع و توسعه پایدار است. در ادامه خداوند رحمان دو صفت مرتبط با این موضوع را بیان میدارند که عظمت و شکوه و جلال بر این قدرت آفرینش، قدرت مطلق و لایزال خلق و اداره هستی، و همچنین سخاوت و اکرام خداوند در ارزانی داشتن این وسعت و حجم از نعمات به تمام انسانها و موجودات است. در آخرین آیه سوره شریف الرحمن نیز خداوند همان دو صفت قدرتمند جلال و اکرام را بیان نموده و سوره را به پایان رساندند و فرمودند: تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ ﴿٧٨﴾ "خجسته باد نام پروردگار شکوهمند و بزرگوارت." سوره شریف الرحمن با رحمت عام خداوند آغاز شد و با بزرگی و بخشنندگی باری تعالی نیز به پایان رسید.

تحلیل گفتمان پرسش بلاغی ترجیعی سوره الرحمن

به جهت روایتی از پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله سوره شریف الرحمن عروس القرآن نامیده است (شیخ طوسی، ۵۳۶ ق). زیبایی های این سوره هم به لحاظ معنا، محتوا، پیام و پیامدهای آن و هم به لحاظ زیبایی های قالب و شیوایی بیان و شیوه زبانی آن است. طبق نظر ابن اثیر (۱۳۱۸: ۶۹) بلاغت به معنای انتها، نهایت و وصول، و طبق نظر ابو هلال (۱۳۳۱: ۱۲) به معنای زیبایی کلام و معناست. یکی از تکنیک های زیباسازی ادبی زبان و گفتمان استفاده از پرسش بلاغی می باشد که از مشخصه های معروف و درخشان این سوره شریف می باشد. از آنجا که زبان قرآن شیوه ای میان نظم و نثر است، به کار بردن تکنیکی شبیه ترجیع بندی به عنوان فن زیباکلامی بلاغت در سوره شریف الرحمن کاملاً همسو با نوع گفتمان قرآن کریم است.

ترجیع در لغت به معنای تکرار کردن یا برگرداندن و از قالبهای شعری است. ترجیع بند شعری است که از چند بند یا قطعه تشکیل شده که برای اتصال این بند به هم از یک بیت تکراری استفاده می شود. موضوع ترجیع بند بیشتر مدح و ستایش، عارفانه، عاشقانه و وصف زیبایی های طبیعت است. در این نوع گفتمان شاعر با بیانی لطیف، مصراع های آخر هر غزل

یا قطعه یا قصیده یا بند را به گونه ای می سراید که خواننده آماده خواندن بیت تکراری ترجیعی شود. بیت های ترجیع می توانند بر سه قسم باشند: تمام بیت های ترجیع یکسان باشد که در آن صورت ترجیع بند مسمط نیز خوانده می شود؛ بیت های ترجیع متفاوت باشد، اما قافیه های یکسان داشته باشند؛ بیت های ترجیع دارای قافیه های متفاوت باشد که در آن صورت آن را ترکیب بند می نامند (مجیدی، ۱۳۹۰).

در سوره شریف الرحمن آن بیت ترجیعی تکرار شونده یک پرسش بلاغی نیز است. این گونه خداوند رحمان به زیبایی دو فن بلاغت را به زیبایی و ظرافت با اهداف و تعبیرات عمیق و گسترده به طرز حکیمانه و علیمانه جهت آگاه سازی و توسعه کیفیت و کمیت زندگی بندگان ادغام و استفاده نموده اند. بسامد و پایداری آیه ترجیعی آن سوره شریف در حوزه دانش معانی نشانه افزایش قدرت تاثیر، اهمیت افزوده و القای معنا، غرض و پیام ثانویه آن آیه ترجیعی ارزشمند می باشد. به این ترتیب خداوند رحمان بندگان را همراه با تاکید و توصیه فراوان به تفکر و آگاه اقدام دعوت می نماید. متعاقباً، با تعبیری استعاری می توان اشاره نمود که نتایج خوب و بد انجام یا عدم انجام آن تفکر و اقدام را دستیابی به نعمات بهشت گونه (آیه های ۴۶، ۴۸، ۵۰، ۵۲، ۵۴، ۵۶، ۵۸، ۶۰، ۶۲، ۶۴، ۶۶، ۶۸، ۷۰، ۷۲، ۷۴، ۷۶، ۷۸ ...) یا تحمل مجازات جهنم وار (آیه های ۳۵، ۳۷، ۳۹، ۴۱، ۴۳ و ۴۴). همانگونه که ملاحظه می گردد تعداد آیات مربوط به نعمات بسیار فراتر از نعمات است. لذا میتوان استنتاج نمود در صورتی که بندگان به درک معنای ثانوی پرسش بلاغی ترجیعی دست یابند و به انجام آن اهتمام ورزند به حصول حسنات، نعمات، موفقیت ها و پیشرفت های بسیار فراوانی دست خواهند یافت.

در مجموع، آنچه در تحلیل گفتمان، بلاغت و معناشناسی از سوره شریف الرحمن و آیه بلاغی ترجیعی آن میتوان برداشت نمود پنج نکته است: اقرار بندگان به وجود رحمت و نعمات عام الهی، تایید بندگان به عظمت و اهمیت وجود نعمات، اعتراف بندگان به قدرت و رحمت لایزال الهی و عجز آنان در برابر پروردگار، الزام بندگان به تعظیم و شکر و سپاسگزاری خداوند رحمان، و هشدار به بندگان به تلاش برای حفظ نعمتها در عین بهره برداری از آنها. بنابراین، لازم است که بندگان نگاه عمیق تر و وسیع تری به وجود و خلقت خود، و نعمتهای طبیعی پیرامون خود داشته باشند و با مدیریت صحیح به توسعه پایدار دست یابند.

نتیجه

یکی از شیوه هایی که در عین لذت بخشی ذهنی و هنری، برای تاثیر گذاری بیشتر معنای اولیه و ثانویه گفتمان به کار می رود استفاده از پرسش بلاغی و ترجیعی است. اغراض ثانویه یک گفتمان یا پرسش ترجیعی میتوانند مکمل یا در تالی همدیگر باشند. از آنجا که کلام قرآن کریم محدود به هیچ علم و مکان و زمانی نیست، همواره در تمام ادوار و موقعیت های گوناگون آموزنده و راه گشا می باشد. سوره شریف الرحمن همراه با آیه ترجیعی آن نیز نه تنها آموزه های ارزشمندی برای انسانهای وقت النزل خود و شرایط آن زمان داشته است، بلکه راهنمای زندگی فردی و اجتماعی تمام نسل انسان است. یکی از دریچه هایی که به منظور پاسخگویی به سوال تحقیق حاضر به مطالعه سوره شریف الرحمن پرداخت، علم تحلیل گفتمان همراه با فنون بلاغت است. معنا و کاربرد آیه بلاغی ترجیعی سوره الرحمن در تار و پود، و زمینه (بافت) کل سوره، مفاهیم فلسفی و عملگراییه ای را مطرح مینماید. اقرار، اعتراف و تعظیم بندگان در مقابل پروردگار رحمان، هشدار پروردگار به بندگان برای آسیب رساندن به محیط زیست، منابع طبیعی و نعمات الهی معنای ثانوی و کلیدی سوره شریف الرحمن می تواند باشد.

یکی از اصلی ترین و حیاتی ترین راهبردها برای حفظ محیط زیست مدیریت منابع طبیعی است. از آنجا که هدف از بذل رحمت الهی به انسان ها و موجودات بهره برداری از آنها، در جهت رشد و پیشرفت همه جانبه آنها و توسعه انسانی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، شهری آنها با کمترین آسیب به منابع طبیعی و محیط زیست می باشد.

فهرست منابع

- ابن اثیر (ابی الفتح ضیاء الدین نصر ا... محمد بن عبد الکریم). (۱۹۳۹م/۱۳۱۸ش). المثل السائر فی ادب الکاتب و الشاعر. ج ۱. چاپ مصر.
- ابو هلال عسگری. (۱۹۵۲م/۱۳۳۱ش). الصناعین. دار احیاء الکتب العربیه. چاپ اول.
- ارسطو. بلاغت / ارسطو، کتاب اول، فصل ۲، بخش ۱۳۵۹ (ترجمه دبلیو ریس رابرتز). بایگانی شده از نسخه اصلی در ۱۶ سپتامبر ۲۰۰۸. «ارسطو، بلاغت ۱.۲.۱». بایگانی شده از نسخه اصلی در ۱۵ آوریل ۲۰۱۲. بازیابی شده در ۱۹ اکتبر ۲۰۱۱.
- اریان‌تو. (۱۳۷۹). قدرت های اقتدارگر: از جنبش قلدری تا سیاست هژمونی. یوگیاکارتا: چاپ اینسیست.
- اریان‌تو. (۱۳۸۰). تحلیل گفتمان: مقدمه ای بر تحلیل متن رسانه. جاکارتا: الکیس.
- انجمن زبان شناسی آمریکا. "تحلیل کلام - آنچه گویندگان در گفتگو انجام می دهند". بازیابی شده در ۲۰۱۹-۱۱-۲۵.
- بحرانی، سید هاشم (۱۴۱۶ق/۱۳۷۴ش). البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۳، ص ۲۸۰، بنیاد بعثت: تهران.
- راغب اصفهانی (حسین بن محمد بن مفضل). (۱۴۰۴ق/۱۳۶۲ش). المفردات فی غریب القرآن، دفتر نشر الکتب، ج ۱، ص ۱۱۸، ۱۴۰۴ق.
- روزافزی، ز.س. (۲۰۲۴). تأثیر گفتمان بوم‌شناختی در شکل‌دهی مدیریت ارتباط با محصول، مجله گفتمان و ارتباطات برای آموزش پایدار، ۱۵ (۱). ۱۲۷-۱۳۸. <https://sciendo.com/pl/article/۱۰,۲۴۷۸/dcse-۲۰۲۴-۰۰۰۹>
- زائری، پ. و روزافزی، ز.س. (۱۳۹۳). هنر پیشرفته با فناوری و شیوه‌های گفتمان پایدار. مجله بین‌المللی مطالعات فرهنگ و هنر، ۸ (۲)، ۱۰۹-۱۲۰. <https://doi.org/۱۰,۳۲۷۳۴/ijcas.v۸i۲,۱۶۶۵۴>
- طاهری، حمید. (۱۳۸۶). سوال و اغراض ثانوی آن در غزلیات حافظ. فصلنامه علمی پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء. (۱۷)۶۶، شماره ۶۸-۶۹؛ ۸۷-۱۱۸.
- طوسی - فضل بن حسن طبرسی (امین الاسلام). (۵۳۶ ق / ۵۲۰ ش) مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، ترجمه علی کرمی. ج ۹، ص ۲۹۶.
- فولادوند، محمدمهدی. (۱۳۹۸). ترجمه قرآن کریم (خط عثمان طه). پیام عدالت.
- کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۷۳). زیباشناسی سخن: ۲-معانی. تهران: کتاب ماد. چاپ سوم. ص ۳۸.
- کوربت، ای. پی. جی. (۱۳۶۸). بلاغت کلاسیک برای دانش آموز مدرن. نیویورک: انتشارات دانشگاه آکسفورد. ص. ۱. یانگ، آر. آی؛ بکر، ای. ال؛ پایک، کی، ال. (۱۳۴۹). بلاغت: کشف و تغییر. نیویورک: هارکورت بریس و جهان. ص. ۱.
- مارنی، اس؛ وحید، ای؛ الایمان، محمد. (۱۳۹۷). بازنمایی قدرت های نخبگان: تحلیل گفتمان ریزساختار "مدرسه تمام روز". چهارمین همایش بین‌المللی آموزش همزن وادی (چهارمین کنفرانس بین‌المللی آموزش).
- مجیدی، نصرت الله. (۱۳۹۰). آرایه های ادبی. نشر اسماعیلیان.

- مقیمی، فاطمه؛ نیک منش، مهدی. (۱۳۹۲). کارکرد استفهام بلاغی در شعر قیصر امین پور. . جستارهای نوین ادبی. (۲)۴۶، (مسلسل ۱۸۱). ۱۲۱-۱۴۴. doi: ۱۰.۲۲۰۶۷/jls.v۴۶i۲.۲۷۶۲۳
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه، ج ۲۳، ص ۹۱-۹۲، دارالکتب الاسلامیه، تهران.
- مکارم شیرازی، ناصر(مترجم). (۱۳۸۰). قرآن کریم. خطاط عثمان طه؛ تحقیق و تصحیح هیئت علمی دار القرآن الکریم دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی محمدرضا انصاری و دیگران. تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی. شابک : ۹۶۴-۷۰۹۸-۶-۱۴
- ون دایک ، تی. ای. (۱۳۶۴). کتاب راهنمای تحلیل گفتمان. لندن؛ اورلاندو: انتشارات آکادمیک.
- ون دایک ، تی. ای. (۱۳۷۷). اخبار به عنوان گفتمان نیوجرسی و لندن: شرکت ناشران لارنس الاورنس همکاران.
- Aristotle's Rhetoric, Book I, Chapter ۲, Section ۱۳۵۹ (trans. W. Rhys Roberts)". Archived from the original on ۱۶ September ۲۰۰۸.; "Aristotle, Rhetoric 1.2.1". Archived from the original on ۱۵ April ۲۰۱۲. Retrieved ۱۹ October ۲۰۱۱.
- Corbett, E. P. J. (۱۹۹۰). Classical rhetoric for the modern student. New York: Oxford University Press. p. ۱.; Young, R. E., Becker, A. L., and Pike, K. L. (۱۹۷۰). Rhetoric: discovery and change. New York: Harcourt Brace & World. p.۱.
- Eriyanto. (۲۰۰۰). *Kekuasaan Otoriter: Dari Gerakan Penindasan Menuju Politik Hegemoni [Authoritarian Powers: From the Movement of Bullying to Hegemony Politics]*. Yogyakarta: Insist Press.
- Eriyanto. (۲۰۰۱). *Analisis Wacana: Pengantar Analisis Teks Media [Discourse Analysis: Introduction to Media Text Analysis]*. Jakarta: LKiS.
- Marni, Silva; Wahid, Abdul; Aliman, Muhammad. (۲۰۱۸). Presentation of Elite Powers: Microstructure Discourse Analysis "FULL DAY SCHOOL". Conference Paper · November ۲۰۱۸. The ۴th Hamzanwadi International Conference on Education (۴th HICE).
- Roozafzai, Z.S. (۲۰۲۴). The Influence of Ecolinguistic Discourse on Shaping the Product Relationship Management, *Discourse and Communication for Sustainable Education*, ۱۵ (۱). ۱۲۷-۱۳۸. <https://sciendo.com/pl/article/۱۰,۲۴۷۸/dcse-۲۰۲۴-۰۰۰۹>
- Van Dijk. T.A. (۱۹۸۵). *The Handbook of Discourse Analysis*. London ; Orlando : Academic Press.
- Van Dijk, T. A. (۱۹۹۸). *News as Discourse*. New Jersey & London: Lawrence Elawrence Associates Publishers.
- Zaeri, P., & Roozafzai, Z. S. (۲۰۲۴). Technology-Enhanced Art and Sustainable Discourse Practices. *International Journal of Culture and Art Studies*, 8(۲), ۱۰۹-۱۲۰. <https://doi.org/۱۰.۳۲۷۳۴/ijcas.v۸i۲.۱۶۶۵۴>